

De restauraties van kerk en toren van Breda

door

J. M. F. IJSSELING

Zij vernieuwden het huis van de Heer naar het oorspronkelijk bestek en brachten het in goede staat (2 Kron. 24:13).

De restauratie van het kerkegebouw¹

Nadat in de jaren 1843—1848 en 1870—1880 de toren was geres-
taureerd onder leiding van de Bredase stadsarchitect A. J. F. Cuypers
kwam op het eind van de negentiende eeuw de idee naar voren ook voor
het behoud van de kerk zelf maatregelen te gaan nemen.

1900/1903—1908

Het initiatief voor de restauratie kwam van de toenmalige president-
kerkvoogd mr. M. Tydeman jr., die als lid van de Tweede Kamer goed
de weg wist in regeringskringen.² In februari 1900 vroeg deze aan de
bekende Haagse architect J. J. van Nieukerken een rapport op te stellen
over de toestand van de kerk, waarvoor zijn zoon, de toen nog jonge
M. A. van Nieukerken, een aantal grote aquarellen moest maken ter
illustratie.³

Rapport en tekeningen waren in mei van dat jaar gereed. De toe-
stand van de Grote Kerk, die uiteraard slechts oppervlakkig kon worden
onderzocht, werd daarin zo zorgwekkend genoemd dat voor het behoud
ingrijpende vernieuwingen zouden moeten worden aangebracht.

Dankzij de medewerking van de „vaders” van de huidige Rijksdienst
voor Monumentenzorg, jhr. mr. Victor de Stuers, chef van de afdeling
voor kunsten en wetenschappen bij het departement van binnenlandse
zaken, en dr. P. J. H. Cuypers, adviseur van de regering voor monumen-
ten van geschiedenis en kunst, werd bereikt dat rijk, provincie en ge-
meente subsidies toezegden.

Er werd een restauratiecommissie in het leven geroepen, waarvan mr. Tydeman de eerste voorzitter was, terwijl J. R. baron van Keppel en jhr. mr. A. Reigersman resp. secretaris en penningmeester werden.⁴

Op 26 mei 1902 vond de eerste vergadering van de restauratiecommissie plaats. Er kon geen sprake zijn van een volledige restauratie; dat lieten de toen nog bescheiden posten voor monumentenzorg op de begrotingen niet toe. Bovendien zou daarvoor een grondiger onderzoek nodig zijn naar de toestand van het bouwwerk. Er werd daarom in eerste instantie alleen gedacht aan de meest dringende voorzieningen: het herstellen van de daken en goten van middenschip, hoogkoor en transept.

In juli van dat jaar (1902) werd een door J. J. van Nieukerken uitgewerkt concreet werkplan, toegelicht met een kostenbegroting, ingediend. Nadat in 1903 de eerste bijdragen op de verschillende begrotingen waren opgevoerd en goedgekeurd kon in 1904 met de eerste restauratiefase worden begonnen. De uitvoering werd opgedragen aan de aannemer H. Vriens te Breda. Naast de vernieuwing van kappen en goten moest ook het muurwerk, dat soms tot bijna twee meter onder de goten tot een hoop puin vervallen was, vernieuwd worden. De vensterbogen waren grotendeels nog in goede staat.

In augustus 1908 waren deze werkzaamheden, die gepland waren voor een periode van zes jaar voltooid. Al was daarmee het direct noodzakelijke herstel van de kerk uitgevoerd, het gebouw was er niet mee gered, er was nog niets gedaan aan de lagere, de hoge kern omsluitende gedeelten.

1910—1921

In juli 1908 kregen de Van Nieukerken's opdracht een nieuw plan op te stellen. Het werd een twaalfjaren-plan, lopende van 1910 tot 1921. Een „volledig” restauratieplan was ook nu nog niet haalbaar, al wist de insider dat dit eigenlijk noodzakelijk was. In april 1909 werd een kostenberekening met toelichtende tekeningen door J. J. van Nieukerken ingediend, bestaande uit een minimumplan en een maximumplan. Het eerste omvatte alleen de volledige restauratie van de zijbeuken en kapellen rond het koor, terwijl het tweede ook de kooromgang insloot.

Mr. Tydeman verwierf de steun van de opvolger van Victor de Stuers, de heer J. A. Royer, terwijl ook Cuypers wederom een gunstig advies uitbracht. Ook de tweede restauratie-fase kon voortgang vinden.

Belangrijke werkzaamheden in deze periode waren het herstellen van de steunberen en lichtbogen rond het koor. Ook nu werd begonnen met het muurwerk, waarna daken en goten werden hersteld. De aanbouwen uit de eerste helft van de zestiende eeuw (Prinsenskapel, Sacramentskapel, kooromgang en kapittelzaal) bleken destijds niet tot stand gekomen te zijn zonder schade te doen aan de oorspronkelijke constructie van de kerk. Er was veel vindingrijkheid nodig om de daardoor ontstane problemen op een aanvaardbare wijze op te lossen.

Naast deze constructieve herstelwerkzaamheden trad thans ook het decoratieve element meer op de voorgrond. De ernstig verweerde overblijfselen wezen op een rijke behandeling van steunberen, wimbergen en verder muurwerk. Aan de reconstructie van deze oude vormen moest veel tijd worden besteed. Bij het onderzoek bleek dat van alle fialen en baldakijnen, van alle tracteringen of andere ornamenten geen twee dezelfde vorm hadden gehad. Wegens deze grotere gecompliceerdheid en de vele onzekerheden had de restauratiecommissie dan ook besloten de werkzaamheden voortaan in eigen beheer uit te voeren.

De Wereldoorlog veroorzaakte weinig vertraging al waren er wel moeilijkheden wat betreft de aanvoer van natuursteen en overige materialen en speelde de stijging van prijzen en lonen ook de restauratiecommissie parten. Dat er aan het einde van dit restauratie-tijdvak een groot financieel tekort was, zal daarom niemand verwonderen.

In deze tweede periode overleden twee mannen, die een belangrijke rol hebben gespeeld bij het opgangbrengen van de restauratie van de Grote Kerk. In oktober 1913 stierf de architect J. J. van Nieukerken en in november 1916 de eerste voorzitter van de commissie mr. Tydeman. De laatste werd opgevolgd door mr. F. E. Pels Rijcken, die een even enthousiast voorzitter bleek als zijn voorganger en deze functie dan ook bleef bekleden tot kort voor zijn dood in 1947.⁵

1922—1929

In april 1921 werden plannen voor het herstel van het nog resterende deel van het koor, de kooromgang en de absis van de Prinsenkapel ingediend. Mede dankzij de grotere algemene belangstelling voor de monumentenzorg en de inmiddels ook beter georganiseerde bemoeienis van de overheid daarmee, werden gelukkig hogere subsidies toegezegd. De restauratie kon na 1 januari 1922 ononderbroken doorgaan.

Een grote zorg voor de commissie was het wegwerken van het tekort waarmee de vorige periode was geëindigd. In deze derde periode was het tempo van de werkzaamheden mede daarom betrekkelijk laag. Er werd juist zoveel natuursteen aangekocht en aangevoerd dat de aanwezige beeldhouwers en steenhouwers aan het werk konden blijven. Met het stellen van de gereedgemaakte steenhouwwerken moest echter gewacht worden tot in de loop van 1923 weer een metselaar en opperman konden worden aangesteld. Pas in 1927 kwam het beeldhouwwerk aan de Prinsenkapel, dat eigenlijk nog tot de tweede restauratie-fase behoorde, gereed en konden de steigers daaromheen worden weggenomen.

Aan het begin van deze restauratie-periode, in november 1922 was de opzichter G. Vriend overleden, die gedurende de eerste dertien jaar, waarin de commissie de restauratie in eigen beheer had uitgevoerd, de dagelijkse leiding van de werkzaamheden had gehad. Hij was opgevolgd door de reeds in maart 1920 aangestelde beeldhouwer L. van der Meer, die sedert 1924 terzijde werd gestaan door de kunstschilder-tekenaar Dio Rovers.⁶

1930—1945

„Bij raadsbesluit dd. 30 juli 1929 werd besloten voor een tijdvak van 16 jaar, aanvangende 1930, een jaarlijkse bijdrage (in de restauratiekosten van de Grote Kerk) te verlenen van f 8500,—, onder voorwaarde dat het rijk 50% in de geraamde kosten en de provincie evenveel als de gemeente in die kosten zou bijdragen”. Behalve deze volzin vinden wij in de gemeenteverslagen van 1929—1936 ieder jaar vermeld dat „wederom verschillende herstellingen werden verricht”.

Deze vierde fase was in werkelijkheid belangrijker en verliep minder

spanningsloos dan men zou afleiden uit dit regeltje. Wat het laatste betreft kan het volgende ons enigszins een inzicht geven. In januari 1933 begon een discussie over de afwerking van de ernstig verweerde wimberg- en zwikvullingen aan de buitenkant van de kooromgang. Vooral de architect M. A. van Nieukerken hield een pleidooi voor het herstellen en weer aanbrengen van deze versiering in Renaissance of François I-stijl, die overigens in heel West-Europa slechts bekend is van de St. Pierre te Caen in Normandië. De rijksmonumentencommissie besloot echter tot vlak volmetselen, wat dan ook werd uitgevoerd.⁷

De werkzaamheden van deze periode omvatten in hoofdzaak de restauratie van zuider- en noordertransept, terwijl na 1936 het eigenlijke kerkruim onder handen werd genomen. Daarnaast werd omstreeks 1930 ook een begin gemaakt met het herstel van het interieur, zoals de wand-schilderingen, de epitafen en de koorbanken.

Bij de restauratie van deze laatste ontdekte men in 1933 dat de achterwanden en de overhuiving oorspronkelijk veel rijker behandeld geweest zijn. Men vond toen namelijk achter en tussen de, in verband met de restauratie, verwijderde schotten een aantal fragmenten van deze oudere achterwanden. Datering van de vondsten was mogelijk door een almanak van 1622, die tussen de overblijfselen werd aangetroffen. Niet al te lang na dat jaar zouden de koorbanken dus gewijzigd zijn. Aangezien de kerk, na de herovering door Ambrosio Spinola in 1625 weer voor de katholieke eredienst in gebruik werd genomen, lijkt een voor de hand liggende verklaring, dat de kanunniken in dat jaar de vervallen koorbanken lieten opknappen, waarbij de achterwanden eenvoudig werden vernieuwd.⁸

In de dertiger jaren werden de koorbanken afgeloogd, schoongemaakt en in de was gezet. Overigens werd er weinig aan gerestaureerd; men liet het werk vrijwel in de toestand waarin het zich bevond. Alleen de verloren gegane wangen aan de westzijde van de bovenste rijen koorbanken werden door nieuwe vervangen.⁹

Bij de restauratie van het zuidertransept vond men de vroegere plaats van het orgel. Vooral de westelijke wand bleek er slecht aantoe. Bij een grondig onderzoek constateerde men dat dit verval naast andere oorzaken te wijten was aan een hoge nis, die reeds in de zestiende eeuw

in deze wand was uitgehakt terwille van het orgel, dat zich daar tot 1715 heeft bevonden.

Nadat ook het noordertransept was voltooid kon de verhuizing plaatsvinden ten behoeve van de eredienst. Een tijdelijke preekstoel, het orgel en het kerkmeubilair werden daarvoor in de gereedgekomen ruimte geplaatst. Op 29 december 1936 werd de eerste samenkomst gehouden in het gerestaureerde koor en dwarspand. Niemand vermoedde toen dat het nog twintig jaar zou duren voordat de gehele kerk in gebruik genomen zou kunnen worden.

Overigens was daarmee ook in Breda ongemerkt een einde gekomen aan de traditionele wijze waarop dit middeleeuwse kerkgebouw sinds de zeventiende eeuw was aangepast aan de protestantse behoeften. Er is thans niets meer terug te vinden van die betrekkelijk kleine, besloten preekkerk, die slechts $\frac{1}{3}$ deel van de hele ruimte in beslag nam.¹⁰

De restauratie van het schip en de zijbeuken en kapellen, in 1937 begonnen, had een moeilijke start. De Tweede Wereldoorlog wierp zijn schaduw vooruit. In verband daarmee werd in 1938 en 1939 terecht meer aandacht besteed aan de bescherming van de verschillende monumenten in de kerk tegen oorlogsgevaar dan aan de voortzetting van de restauratie. Op verzoek van koningin Wilhelmina werd in de jaren 1937—1938 de grafkelder in de Prinsenkapel geopend en de inhoud ervan onderzocht. De toegang is daarna met een nieuwe grafsteen afgesloten.¹¹

1946—1955

De Grote Oorlog zelf heeft uiteraard een belangrijke vertraging veroorzaakt. In 1945 werd een nieuw restauratieplan opgemaakt voor het tijdvak 1 januari 1946—1 januari 1956, welk plan in grote lijnen kon worden uitgevoerd. Met ingang van 1 januari 1950 werd het rijkssubsidie verhoogd tot 60% van de kosten voor de in- en uitwendige restauratie, terwijl de gemeente jaarlijks maximaal f 20.000,— ter beschikking stelde.

In 1954 werd besloten de architect ir. J. de Wilde te Breda naast de heren Van Nieukerken te belasten met de leiding van de toren- en

kerkrestauratie, waarbij de uitvoering geheel onder verantwoordelijkheid kwam van de eerste. In augustus van het volgende jaar werd de leiding geheel in handen van ir. De Wilde gelegd.

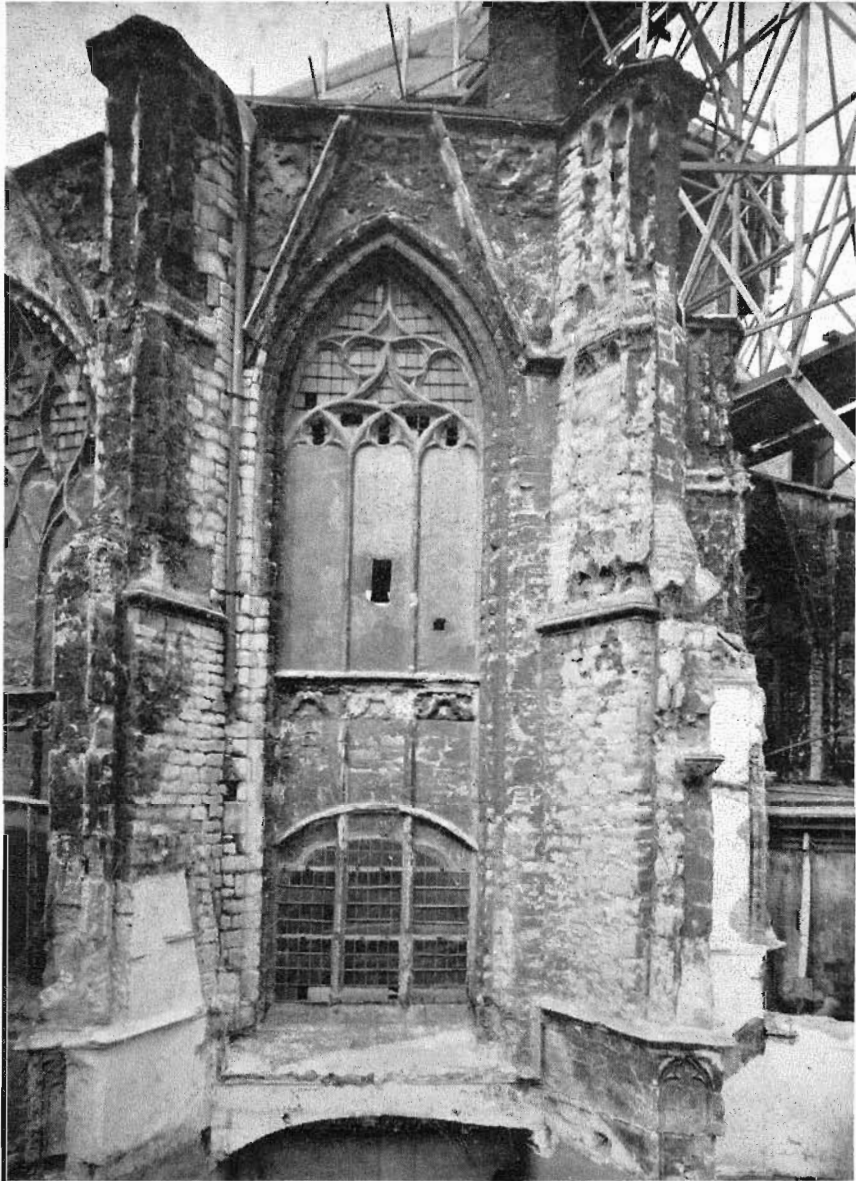
Op 16 september 1955 werd afscheid genomen van de architecten Van Nieukerken, die met veel toewijding gedurende vijfenvijftig jaar aan de restauratie van kerk en toren hadden gewerkt en die nu om gezondheidsredenen deze taak moesten beëindigen.

Enige jaren daarvoor, in 1948, was de beeldhouwer L. van der Meer, die zoals reeds werd medegedeeld, sinds 1920 de leider van de werkzaamheden was in dienst van de commissie en sinds 1942 ook van de gemeente, met pensioen gegaan. In juli 1949 werd als opzichter van de restauratiewerken aan de Grote Kerk en de toren aangesteld de heer C. J. Bardet, die na zijn benoeming tot architect bij de Rijksdienst voor Monumentenzorg in 1957 werd opgevolgd door de heer J. J. van der Tuuk.

De grote verantwoordelijkheid van de leden van de restauratiecommissie leidde in 1951 tot omzetting ervan in een stichting. De in dat jaar vastgelegde statuten werden in 1962 gewijzigd, waarbij onder andere de naam van de commissie officieel veranderd werd in „Stichting voor de restauratie der Grote of Onze Lieve Vrouwekerk”, terwijl verder bepalingen werden opgenomen over de opheffing van de stichting na de beëindiging van de huidige restauratiewerkzaamheden. Dit laatste zal nog wel enige tijd op zich laten wachten, mede omdat verschillende in de aanvang en later gerestaureerde onderdelen, waarvoor niet altijd voldoende bestendig materiaal was gebruikt, inmiddels aangetast bleken door weers- en andere invloeden.

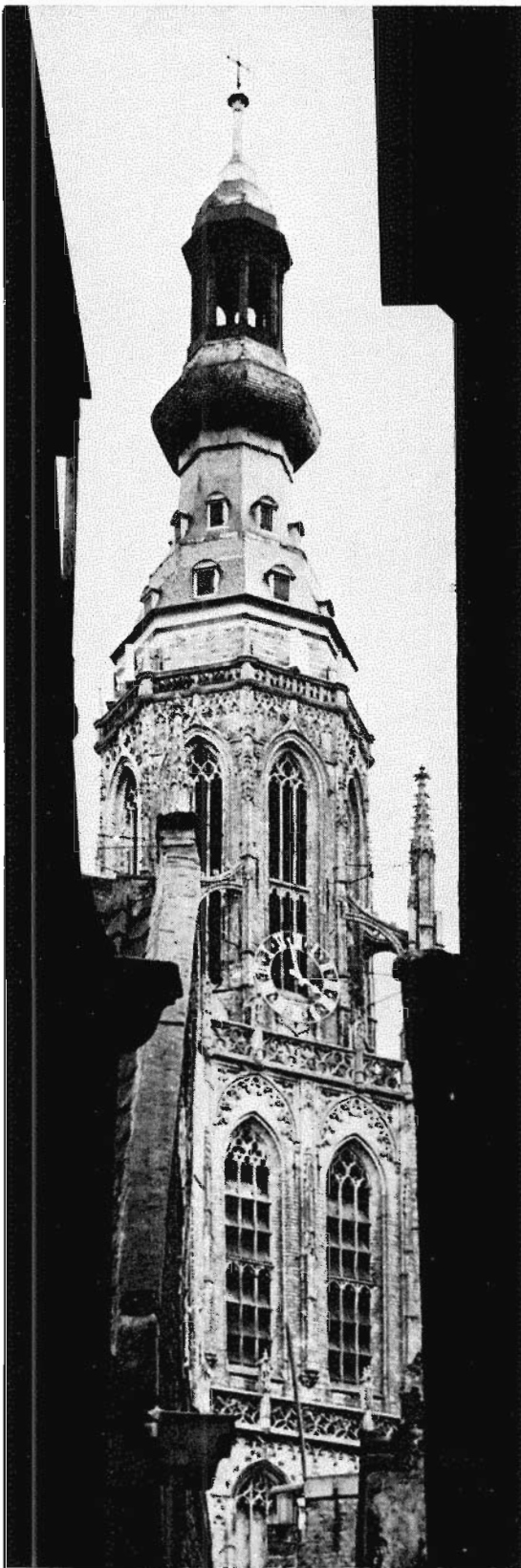
Naast de vele andere herstelwerkzaamheden werd tijdens deze restauratie-fase in 1952 ook het grafmonument van graaf Engelbrecht II gerestaureerd.¹² Vóór het einde van deze periode was ook een aanvang gemaakt met de aanleg van een nieuwe verwarmingsinstallatie en het herstel van de leibedekking.

In 1956 waren de werkzaamheden zover gereed, dat de volledige kerk voor de eredienst in gebruik genomen kon worden. Dat gebeurde op plechtige wijze op 9 juni van dat jaar in aanwezigheid van prinses Wilhelmina, die plaats had genomen in de in ere herstelde Prinsensbank.

9. De slechte toestand van de Kapittelzaal vóór de restauratie, (ca. 1906).

Restauratiecommissie Gr. Kerk, Breda.

Bij deze gelegenheid hield de president-kerkvoogd, mr. F. A. Holleman zijn bekende rede over Neerland's vorstenhuis en de Groote Kerk te Breda.

1956—heden

In datzelfde jaar 1956 werden tevens plannen en een begroting opgesteld voor de in- en uitwendige restauratie over een tienjarige periode, na afloop waarvan de restauratie verwacht werd te zijn voltooid. De gemeente liet de bepaling dat haar subsidie maximaal f 20.000,— per jaar mocht bedragen, vervallen. De werkzaamheden voorzien in deze laatste periode gingen dan ook gestadig voort. De verwarmingsinstallatie en de leibedekking kwamen gereed. In 1957 werden de koperen doopvont en de wandschildering van de H. Christophorus gerestaureerd terwijl in 1963 werd begonnen met het herstel van het drieluik van de H. Kruisvinding.

In deze periode ging men bewust streven naar een ongeveer gelijktijdige beëindiging van de restauraties van kerk en toren. Doordat beide werken werden uitgevoerd onder de architectuur van ir. J. de Wilde en het dagelijks toezicht van de opzichter J. J. van der Tuuk was coördinatie mogelijk.

In 1960 werd aangevangen met de restauratie van het orgel, dat bij het gereedkomen van de gehele kerk in 1956 tijdelijk in een van de zuidelijke zijkapellen van het schip was geplaatst, en nu weer werd overgebracht naar de oostelijke wand van de toren, waar het zich ook vóór de restauratie van het schip sinds 1715 had bevonden. Dit herstel houdt ook een vergroting in, die noodzakelijk is omdat het orgel van nu af aan de gehele kerkruimte zal moeten bespelen. In het voorjaar van 1969 zal het vergrote en vernieuwde instrument gereedkomen. Aan de geschiedenis ervan is in deze aantekeningen vrijwel geen aandacht besteed. De huidige vernieuwing moge een uitnodiging zijn om ook deze orgelgeschiedenis, die reeds in de zestiende eeuw begint, eens afzonderlijk samen te vatten. In het bestek van deze bijdragen was daarvoor geen gelegenheid. Door het gereedkomen van het orgel in 1969 zullen in zekere zin de voltooiing van de restauraties van kerk en toren inderdaad samenvallen.

10. De Grote Toren vóór en na de restauratie (ca. 1942 en 1959), waarbij de bovenste balustrade haar fraaie oude vorm terugkreeg.
Foto's B. van Gils, Breda.

*De restauratie van de toren*¹³

Doordat de toren eigendom is van de burgerlijke gemeente, welke situatie teruggaat op het zesde additionele artikel van de staatsregeling van 1798, werd de restauratie van dit belangrijke onderdeel van de Grote Kerk duidelijk als een afzonderlijk werk opgevat. Daardoor kon dit herstel in de vorige paragraaf grotendeels buiten beschouwing worden gelaten.

Er is uiteraard wel verband tussen beide restauraties. Reeds in juli 1932 stelden de architect M. A. van Nieukerken en de opzichter L. van der Meer een rapport op over de toestand van de toren. Zowel de structuur als de natuursteenbekleding hadden in de loop van de tijd geleden, zodat grondige restauratie niet kon uitblijven. Nadat in de daaropvolgende jaren een en ander nog eens nader was bestudeerd werd in 1940—1941 door Van Nieukerken's architectenbureau een restauratieplan opgesteld, waarbij vooral werd gewezen op de gevaarlijke toestand waarin verschillende onderdelen en voornamelijk de lantaarn of achtkant zich bevonden.

Tijdens de oorlog kon door gebrek aan materiaal — vooral hout voor steigerwerken — geen begin gemaakt worden met herstelwerkzaamheden. Enige voltreffers bij de bevrijding van Breda in oktober 1944 hadden de toestand van de toren nog ernstiger gemaakt. Ter beperking van deze laatste schade en het daarmee verbonden gevaar, dat er stukken naar beneden zouden komen, werden in 1945 door openbare werken een aantal noodzakelijke voorzieningen getroffen.

1946—1956

Na de oorlog werd aan een aantal personen gevraagd het gemeentebestuur over de torenrestauratie te adviseren. Doordat in de jaren 1946—1948 regelmatig vergaderingen plaatsvonden ontwikkelde zich hieruit de nooit officieel ingestelde Commissie voor de restauratie van de Grote Toren. In juli 1946 stelde de gemeenteraad een eerste crediet beschikbaar, bedoeld voor een periode van vijf jaar, waarmee de restauratie kon worden aangevangen.

Direct bij het begin van de werkzaamheden werd duidelijk dat vóór

alles aandacht moest worden besteed aan de fundering en de constructieve opbouw van de toren. De vier losse pijlers waarop de toren in de kerk stond, bleken te klein van doorsnede te zijn, waardoor ernstige scheuren waren opgetreden. Na uitvoerige adviezen, onder andere van ir. E. Peutz uit Heerlen, werd besloten tot het aanbrengen van een inwendige betonnen steunconstructie.

In 1949 werd in verband daarmee de supervisie van de restauratie, die in handen bleef van de architect J. van Nieukerken, opgedragen aan dr. ir. G. W. van Heukelom te Bilthoven. Door het inbrengen van vier beton-portalen, die de architectuur van de kerkruimte onder de toren sterk hebben gewijzigd, heeft dr. Van Heukelom de nodige ondersteuning aan de toren gegeven.¹⁴

In datzelfde jaar (1949) heeft men verder een elektrische goederenliftinstallatie, die afkomstig was van de restauratie van de Martinatoren te Groningen en daar haar bruikbaarheid duidelijk had bewezen, hierheen overgebracht en aan de westzijde van de toren gemonteerd. Tegelijk werden houten steigers gemaakt aan de drie andere zijden van de toren. Vervolgens werd begonnen aan het maken van de versterkingen in gewapend beton in het achtkant. Daarvoor moest het carillon worden gedemonteerd en elders worden opgeslagen.

Aangezien dit klokkenspel in de oorlog was weggevoerd en later slechts gedeeltelijk was teruggekeerd, droeg de gemeenteraad in juli 1950 het restaureren en completeren ervan op aan de Nederlandse Klokkengieterij B. Eijsbouts-Lips te Asten (N.-Br.). De definitieve oplevering en aanvaarding kon pas plaatsvinden nadat de klokken waren opgehangen, wat werd opgehouden door de werkzaamheden aan de toren. In 1955 was het carillon gereed. Een steen boven de ingang van de trap-toren, die tegelijk het jaar vastlegt waarin Breda zijn 100.000e bewoner verwelkomde, zou door de burgemeester worden onthuld. Dit is nooit gebeurd. De afdekking werd onlangs (december 1968) bij het slopen van de laatste steigerwerken verwijderd.¹⁵ Eind 1956 waren ook de bijkomende werkzaamheden, onder andere aan de mechanische speeltrommel voltooid.

Tot 1952 werd vooral aan de versterking gewerkt, zodat het echte restauratiewerk pas daarna kon beginnen. In november 1951 werd daar-

om besloten de eerste restauratie-fase door te laten lopen tot 1956. In deze periode waren de belangrijkste werkzaamheden: het herstel van de torenspits, de carillonlantaarn en het daaronder aansluitende derde vierkant tot 50 m. Bij de eigenlijke restauratie werkte men dus van boven naar beneden.

In deze tijd werd door sommigen bepleit deze gelegenheid te benutten voor het reconstrueren van de torenbekroning in de vorm, zoals die vóór de brand van 1694 was. In januari 1952 werd besloten hiertoe op architectonische, kunsthistorische en financiële gronden niet over te gaan. Wel kreeg de bovenste balustrade haar oude veel rijkere vorm terug.¹⁶

Nog vóór de voltooiing van de verstevigingsconstructie overleed in februari 1952 de supervisor over de restauratie van de Grote Toren, dr. ir. G. W. van Heukelom. In augustus 1955 werd de leiding van de torenrestauratie geheel in handen gelegd van ir. J. de Wilde, die deze reeds vanaf september 1954 mede had waargenomen.

1956—1959

De restauratiewerkzaamheden in het kader van de eerste fase hadden een zo vlot verloop dat reeds in 1955 met de tweede etappe kon worden begonnen. Deze omvatte het derde vierkant van de toren van 50—37 m hoogte, alsmede de aanvankelijk tot de eerste etappe behorende, doch naar een later stadium verschoven restauratie van de vier hoekwachters en de acht verbindingsluchtbogen.

Ook deze werkzaamheden konden zonder hindernissen volgens de plannen worden uitgevoerd. Op 20 juli 1959 metselde burgemeester Kortmann de afsluitende kruisbloem op de laatst gereedgekomen wachter, zuidwestelijk van de toren. Dit moment kan gezien worden als afsluiting van de tweede etappe van de torenrestauratie.

1960—heden

Door de moeilijke positie van de rijksbegroting aan het eind van de tweede fase dreigde er een tijdelijke stopzetting van de rijkssubsidie, die zou hebben kunnen leiden tot een onderbreking van de werkzaamheden.

Nadat de gemeenteraad in augustus 1958 had besloten dat de restauratie in ieder geval moest doorgaan, zonodig met volledige financiering door de gemeente, kon vrijwel aansluitend begonnen worden met de derde en laatste etappe, 1960—1968, omvattende het tweede en eerste vierkant van 37 m hoogte tot beneden.

Hiermee is zeer in het kort ook de geschiedenis van de torenrestauratie verteld. In december 1968 werd door Stoof Breda de liftschacht verwijderd. De laatste etappes van de restauratie van de Grote Kerk en de gehele torenrestauratie werden in regie uitgevoerd door de N.V. Albouw Breda.

Besluit

Het was niet mogelijk vóór het gereedmaken van deze bijdrage nauwkeurig te achterhalen wat de restauratie van het kerkgebouw heeft gekost. Het zou om diverse redenen interessant geweest zijn dat per jaar te kunnen opgeven. Van de toren bedroegen de totale restauratiekosten ca. f 5.750.000,—, in welk bedrag rijk en provincie subsidies verleenden, resp. groot ca. f 2.921.185,— en f 891.475,—, zodat de kosten voor de gemeente Breda rond f 1.937.340,— bedroegen.

Deze enorme bedragen zijn welbested, want de Grote Kerk en de toren zijn niet alleen bijzonder rijke monumenten van geschiedenis en kunst in het algemeen, zij zijn ook karakteristieke kenmerken van Breda. Kerk en toren maken een belangrijk deel uit van de „image” van onze stad. Zij betekenen iets. Het is hier niet de bedoeling deze betekenis volledig uit te werken, ook al omdat niet alle aspecten daarvan door ons nog als zinvol worden ervaren.

Eén aspect echter is te belangrijk om het hier niet te vermelden. De Grote Kerk en haar prachtige toren zijn blijvende tekens, dat Breda diep is geworteld in de historie en dat wij dus erfgenamen zijn van het verleden. Het is goed daarop gewezen te worden in een tijd die bijna uitsluitend op de toekomst is gericht, want als wij deze tekens verstaan dan zullen wij daarbij tegelijk beseffen, dat die toekomst alleen mogelijk, d.w.z. leefbaar zal zijn naar de mate waarin het verleden wordt begrepen en aanvaard.

Ook omdat zij hiervoor onze aandacht vragen zijn kerk en toren kostbare bezittingen en zijn wij dankbaar dat geen middelen zijn gespaard om deze monumenten te behouden.

AANTEKENINGEN

- ¹ Voor deze paragraaf is vooral gebruik gemaakt van: M. A. van Nieukerken, Iets over de restauratie van de Grootte of O. L. Vrouwekerk te Breda, Breda (1934), alsmede van een aantal dossiers betreffende de restauratie van de Grote Kerk van de gemeentesecretarie, nr. — 1.853.1.
- ² Mr. M. Tydeman jr., geboren te Tiel 6 maart 1854, was sinds 1880 advocaat te Breda. Hij liet in de jaren 1897—1898 door J. J. van Nieukerken zijn huis bouwen aan de Delpratsingel (nr. 20), het gebouw waarin tot dit jaar (1968) het kantoor van de hypotheek en het kadaster was gevestigd. Hij overleed te Breda op 4 november 1916.
- ³ J. J. van Nieukerken, geboren te Middelburg 22 februari 1854, was architect te 's-Gravenhage. Hij bouwde meestal in Hollandse Renaissance-stijl. Bekende werken: de Huishoudschool aan de Laan van Meerdervoort (1899—1900), het hoofdkantoor van de Eerste Nederlandsche Verzekering Mij. (1910—1913), beide te 's-Gravenhage en het grote academische ziekenhuis te Groningen. Hij overleed te 's-Gravenhage op 5 oktober 1913. Het architectenbureau werd sindsdien voortgezet onder de gezamenlijke leiding van zijn zonen:
M. A. van Nieukerken, geboren te Amsterdam 13 oktober 1879, overleden te Gorssel (Gld) 14 mei 1963, de auteur van het in aantekening 1 genoemde boekje, en
J. van Nieukerken, geboren te 's-Gravenhage 19 juli 1885, overleden te Gorssel (woonachtig te 's-Gravenhage) 3 maart 1962.
Bekende werken: het Kon. Instituut voor de Tropen te Amsterdam (1912—1926); het hoofdkantoor van de Bat. Petr. Mij. (1915—1917) en het gebouw van de Ned. Handel-Mij. aan de Kneuterdijk (1918—1924) te 's-Gravenhage. Bovendien hielden beiden zich bezig met restauratiewerken; naast de Grote Kerk te Breda (1900—1955) ook de Pieterskerk (1937—1948) en de Marekerk (1939—1947), beide te Leiden. Vóór 1937 hield vooral de eerste, daarna de tweede zich bezig met de Grote Kerk te Breda.
- ⁴ J. R. baron van Keppel, geboren te Zwolle 28 maart 1850, sinds 1873 wonende te Breda was ingenieur en fabrikant van verduurzaamde levensmiddelen. Hij is de auteur van: Eenige wetenswaardigheden betreffende de Grootte- of Lieve Vrouwen Kerk te Breda in de XVIe eeuw, uit oude rekeningen medege-deeld, Breda z.j. (ca. 1905). In juni 1913 vertrok hij naar Ukkel (Brussel), waar hij 13 december 1930 overleed.
Jhr. mr. A. Reigersman, geboren te 's-Gravenhage 29 april 1841, was griffier bij de arrondissementsrechtbank te Breda en overleed aldaar op 19 oktober 1920.
- ⁵ Mr. F. E. Pels Rijcken, geboren te Batavia 3 augustus 1861, was sinds 1887 advocaat te Breda. Hij overleed aldaar op 10 februari 1947. Als voorzitter werd hij opgevolgd door de heer J. C. Hardeman. Thans (1968) bekleedt dr. L. H. Louwe Kooijmans deze functie.
- ⁶ G. Vriend, geboren te Zaandam 22 juli 1858, overleden te Breda 25 november 1922.

L. van der Meer, geboren te Zaandijk (N.-H.) 28 oktober 1881, overleden te Breda 13 december 1949.

D. J. Rovers, geboren te Utrecht 26 januari 1896, bleef tot 1964 zijn medewerking aan de restauratie verlenen. Hij had o.a. de leiding bij het tevoorschijn brengen van de wand- en gewelfschilderingen en maakte het, later door Monumentenzorg uitgewerkte ontwerp voor de nieuwe orgelkast.

⁷ M. A. van Nieukerken heeft zich nooit bij dit besluit neergelegd. Bij hun afscheid in 1955 en later in 1959 kwam hij er steeds weer op terug, dat deze reliefs gehandhaafd moesten worden.

⁸ Van Nieukerken, a.w. (1934), p. 11-12.

⁹ J. S. Witsen Elias, *De Nederlandsche koorbanken tijdens Gothiek en Renaissance*, Amsterdam 1937, p. 89.

¹⁰ Na de ontruiming van het westelijk gedeelte van de kerk, waarbij ook de houten vloer werd verwijderd, zijn de grafzerken, die tot dan toe onder die vloer verborgen waren, geregistreerd. Zie hiervoor: J. C. P. W. A. Steenkamp, *Grafzerken in de Groote Kerk te Breda*, en C. D. Bakker, *Opschriften van grafzerken in de Groote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda*, beide in: *De Nederlandsche Leeuw* 55 (1937), resp. kol. 195-200 en 349-358.

¹¹ F. A. Holleman, *Neerland's vorstenhuis en de Groote Kerk te Breda*, Zutphen 1966, p. 51 e.v.

¹² Holleman, a.w. (1966), p. 48 e.v.

¹³ Hiervoor is vooral gebruik gemaakt van de dossiers betreffende de restauratie van de Grote Toren van de gemeentesecretarie, nr.-2.07.351.513, en verder van

H. A. Dicke, *Gewapend-betonconstructies bij de restauratie van de toren der Grote- of O. L. V.-kerk te Breda*, in: *Cement* 5 (Amsterdam 1953), p. 15-18; J. G. Gooden, *De toren van de Grote Kerk te Breda in de steigers*, in: *Publieke Werken* 23 (Leiden 1955), p. 139-142.

¹⁴ Met dank aan de heer C. J. Bardet, architect te Rijswijk.

¹⁵ De tekst van de gedenksteen, die werd opgesteld door dr. M. F. A. Brok, rector van het Onze-Lieve-Vrouwelyceum te Breda, luidt:

HUIUSCE TURRIS CAMPANIS
TYRANNUS IMPIUS VOCES ADEMIT
INFANS SONOS REDDIDIT
CENTIES MILLESIMUS CIVIS
DIE NAT. DOMINI. - M.C.M.L.V.

Vertaling:

Aan de klokken van deze toren
ontnam een goddeloze tyran de stemmen,
een kind gaf de klanken terug
de honderdduizendste burger
Kerstmis - 1955.

¹⁶ Gooden, a.w. (1955), p. 142.